

ОБСТАВИНИ, ЯКІ ПІДЛЯГАЮТЬ ДОКАЗУВАННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ**CIRCUMSTANCES TO BE PROVEN DURING THE INVESTIGATION OF VIOLATIONS OF THE LAWS AND CUSTOMS OF WAR**

**Таран О.В., д. ю. н., професор,
провідний науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності**

Національна академія внутрішніх справ

У статті розглянуто питання правового і практичного змісту, які можуть виникнути під час розслідування порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України), пропонується підхід до визначення та конкретизації обставин, які підлягають доказуванню.

Рекомендації щодо обставин, які підлягають доказуванню під час розслідування порушення законів та звичаїв війни визначено із урахуванням норм міжнародного гуманітарного права (МГП), керівних принципів, сформульованих на його основі, досвіду застосування та тлумачення права воєнних конфліктів (міжнародних і неміжнародних), особливостей національного правового регулювання, кваліфікації злочинів, передбачених ст. 438 КК України, організації і методики розслідування цих та інших злочинів.

До обставин, які підлягають доказуванню віднесено низку положень, що мають значення для розслідування але без мети побудови системи цих обставин у точній відповідності до вимог ст. 91 КПК України, оскільки у цій роботі надано перевагу криміналістичному підходу, що полягає у їх конкретизації залежно від особливостей та обставин учинення кримінальних правопорушень.

У статті розглядаються наступні обставини, які підлягають доказуванню: обстановка учинення порушення законів і звичаїв війни із виокремленням у її структурі специфічного правового середовища; способи учинення порушення законів і звичаїв війни; зв'язок дій особи з умовами воєнного конфлікту; обставини віддання наказу, його виконання, обов'язки командування. У інших роботах автора надано розгорнуту конкретизацію цих та інших обставин, які підлягають доказуванню, серед яких також правовий статус особи (цивільні, військовополонені, некомбатанти та ін.), законні комбатанти, імунітет комбатанта, територіальні і часові межі дії МГП як можливість застосування ст. 438 КК України, законна ціль, військова необхідність та ін.

Наголошено, що запропонований перелік не можна вважати вичерпним і статичним, він може підлягати коригуванню залежно від обставин провадження.

Ключові слова: порушення законів та звичаїв війни, обставини, які підлягають доказуванню, кримінальне провадження, доказування, міжнародне гуманітарне право, розслідування, правозастосування, правове регулювання.

The article examines issues of legal and practical content that may arise during the investigation of violations of the laws and customs of war (Article 438 of the Criminal Code of Ukraine), and proposes an approach to defining and specifying the circumstances that must be proven.

Recommendations regarding the circumstances that must be proven during the investigation of violations of the laws and customs of war are determined taking into account the norms of international humanitarian law (IHL), the guiding principles formulated on its basis, the experience of applying and interpreting the law of war conflicts (international and non-international), the peculiarities of the national legal regulation, qualification of crimes provided for in Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine, organization and methods of investigation of these and other crimes.

Circumstances that are subject to proof include a number of provisions that are important for the investigation, but without the goal of building a system of these circumstances in exact accordance with the requirements of Art. 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, since this work gives preference to the forensic approach, which consists in specifying them depending on the specifics and circumstances of committing criminal offenses.

The article examines the following circumstances, which are subject to proof: the situation of committing a violation of the laws and customs of war, with the specific legal environment being singled out in its structure; methods of violating the laws and customs of war; the connection between a person's actions and the conditions of a military conflict; the circumstances of giving the order, its execution, command duties. In other works of the author, detailed specification of these and other circumstances that are subject to proof, including the legal status of a person (civilian, prisoner of war, non-combatants, etc.), legal combatants, combatant immunity, territorial and temporal limits of IHL as a possibility of application of Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine, legitimate purpose, military necessity, etc.

It is emphasized that the proposed list cannot be considered exhaustive and static, it may be subject to adjustment depending on the circumstances of the proceedings.

Key words: violation of the laws and customs of war, circumstances to be proven, criminal proceedings, evidence, international humanitarian law, investigation, law enforcement, legal regulation.

Постановка проблеми. Зростання кількості кримінальних проваджень, розпочатих за ст. 438 КК України після 24 лютого 2022 року, практика їх розслідування та судового розгляду свідчать про актуальність дослідження низки питань, пов'язаних з формуванням якісної доказової бази, що має значення не тільки для національного кримінального судочинства, а й впливатиме на розгляд та правову оцінку воєнних злочинів на міжнародному рівні. Здійснена у цій роботі спроба формулювання рекомендацій щодо визначення обставин, які підлягають доказуванню під час розслідування порушення законів і звичаїв війни виявила необхідність застосування міждисциплінарного підходу, що поєднує нормативну регламентацію та наукові напрацювання у галузі міжнародного права, кримінального права, кримінального процесуального права, криміналістики.

Стан дослідження. Проблема кримінально-правової кваліфікації, розслідування воєнних злочинів та іншим пов'язаним питанням у різний час приділяли увагу А. Андрушко, М. Бондаренко, І. Гловюк, С. Дмитрів, Ю. Дмитрик, Д. Коваль, Ю. Комісарчук, О. Кравчук, І. Красницький, В. Миронова, М. Піддубна, Т. Садова, Г. Тетерятник, М. Хавронюк, О. Червякова та ін.

Мета статті передбачає розроблення рекомендацій, побудованих на основі норм МГП, національного законодавства, правозастосовної практики, що можуть бути використані для формулювання та конкретизації обставин, які підлягають доказуванню під час розслідування порушень законів і звичаїв війни (ст. 438 КК України).

Виклад основного матеріалу. Основою практичного підходу до побудови предмету доказування у кримінальному провадженні є перелік обставин, які визначено у ст. 91 КПК України та особливості конкретного кримі-

нального правопорушення. Таким чином, коло обставин, які підлягають доказуванню у будь-якому кримінальному провадженні – це результат поєднання об'єктивних (правова регламентація) та суб'єктивних (обставини конкретного правопорушення) чинників.

З цих позицій було проаналізовано нормативний та правозастосовний матеріал, що стосується порушення законів та звичаїв війни і сформульовано обставини, які підлягають доказуванню під час розслідування цих злочинів. Перелік, який пропонується, слугує умовним орієнтиром для визначення таких обставин у конкретному кримінальному провадженні, оскільки він відображає найбільш значущі та загальні положення, що мають доказове значення.

Обстановка учинення порушення законів та звичаїв війни. Обстановка, як сукупність умов, у яких вчиняється злочин, включає фізичні і юридичні (правові) ознаки. Фізичні – це наявність певних діянь, які вчиняються в умовах воєнного конфлікту та можуть бути визначені як порушення законів і звичаїв війни, юридичні (правові) – кваліфікація ситуації як воєнного конфлікту та поширення на неї норм міжнародного гуманітарного права (МГП).

Бланкетний характер диспозиції ст. 438 КК України передбачає необхідність звернення до норм міжнародного права, що стосуються законів і звичаїв війни і які визначають основу відповідних норм національного права. Тому у структурі обстановки потрібно виокремити *специфічне правове середовище*, адже правильне розуміння і застосування цих норм спрямовує всі визначальні складові розслідування. До таких норм насамперед належать положення МГП і загальновизнані принципи, національне право, правозастосовна практика МГП (міжнародних судів, окремих країн, національна).

Основу МГП становлять чотири Женевські конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року та Додаткові протоколи до них 1977 року, IV Гаазька Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року та загальновизнані принципи і норми міжнародного права щодо збройних конфліктів (як це зазначено у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) [1]).

Обізнаність учасників воєнного конфлікту про вимоги Конвенцій та інших міжнародних документів, що регулюють питання законів і звичаїв війни є встановленим фактом в силу загальної презумпції обізнаності, а також відповідно до обов'язків щодо розповсюдження, визначених міжнародним правом (ч. 1, 2 ст. 87 Протоколу I) [1].

У назві 438 КК України застосовується слово «війна», проте міжнародне і національне право переважно використовують словосполучення «збройний конфлікт», «воєнна агресія», «воєнний конфлікт» та ін. Існують різні підходи щодо співвідношення цих понять, проте більшість дослідників схиляється до того, що межа між ними умовна і поняття «війна» відмежовується від інших наявності юридичного факту її оголошення, який давно втратив початкове значення.

До характеристик воєнного конфлікту належать: використання збройних сил, інтенсивність, ступінь організованості, можливість ідентифікації сторін конфлікту. Ці характеристики мають значення не тільки для правильної кваліфікації, відмежування воєнних злочинів від тих, що мають подібні ознаки, а й для визначення можливості та обсягу застосування норм МГП.

Воєнний конфлікт стає міжнародним, коли збройні сили однієї держави зіштовхуються зі збройними силами іншої держави, проте міжнародним збройним конфліктом визнаються воєнні дії однієї держави проти іншої і у випадку, якщо ця держава не чинить опір.

У ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [2] надано поняття воєнного стану. Запровадження правового режиму воєнного стану в Україні є наслідком

реагування на факт збройної агресії (незалежно від офіційного оголошення війни), що відповідає критеріям, які визначені у національному та міжнародному праві.

Таким чином, факт міжнародного воєнного, збройного конфлікту, на який поширюються норми МГП, як елемент обстановки учинення злочину, передбаченого ст. 438 КК України є юридично встановленим і має доказове значення до закінчення воєнного конфлікту та після його закінчення у частині наслідків та пов'язаних обставин.

Способи учинення злочину, передбаченого ст. 438 КК України є результатом формулювань норм міжнародного права, що стосуються відповідної сфери правого регулювання.

Жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням.

Конкретні способи (форми жорстокого поводження) у нормі не визначаються, утім зважаючи на те, що йдеться про порушення законів і звичаїв війни, потрібно керуватися поняттями, які сформульовано у міжнародному праві [3; 4].

Зважаємо також, що зважаючи на загальновизнаний підхід про те, що жорстоке поводження абсолютно заборонено, не може бути виправдане умовами, включно із воєнним конфліктом, не допустимо до жодного суб'єкта і те, що відповідні норми міжнародного права були створені історичному контексті, що очевидно відрізняється від теперішнього, їх тлумачення і інтерпретація потребують урахування сучасних підходів щодо розуміння жорстокого поводження. Серед джерел, наприклад, національне право, що містить такі визначення, практика ЄСПЛ, який приділяє значну увагу цьому питанню. Тобто, у визначенні цього способу учинення злочину потрібно виходити з того, що у широкому розумінні, жорстоке поводження – це загальна категорія, а здійснення актів жорстокого поводження щодо цивільного населення або військовополонених в умовах воєнного конфлікту підлягає доказуванню для визначення таких дій як воєнного злочину.

Вигнання цивільного населення для примусових робіт.

За загальним правилом, цивільне населення перебуває під захистом МГП, зміст та обсяг захисту, від яких саме дії та впливу надається захист визначено у конкретних нормах.

Щодо можливості залучення цивільного населення до примусових робіт, Конвенція про захист цивільного населення під час війни [4] не встановлює такої заборони, але регулює його умови і порядок застосування. Так, серед іншого, забороняється залучення громадян держави-супротивниці до примусової праці, пов'язаної з проведенням воєнних операцій.

Працею є різні види людської діяльності, як фізичної, так і розумової. Встановлення детальних характеристик праці (ручна, механізована, автоматизована, проста, складна тощо) не має принципового значення для визначення цього способу учинення злочину.

Для доказування мають значення наступні обставини: 1) факт залучення особи до праці; 2) примусовий характер праці (проти волі, бажання особи, без добровільної пропозиції особи щодо надання нею послуг); 3) зв'язок примусової праці з проведенням воєнних операцій.

Поняттям «праця, пов'язана з проведенням воєнних операцій» охоплюється діяльність суб'єктів господарювання або інших структур і суб'єктів, що діють під час воєнного конфлікту, тимчасово утворених для забезпечення військових потреб, епізодична праця для вирішення ситуаційних проблем та завдань, пов'язаних з воєнними діями (операціями).

Види примусових робіт, до яких допускається залучення цивільних осіб – це виконання яких є необхідним для забезпечення продуктів харчування, житла, одягу, транспорту та здоров'я людей і які не є безпосередньо пов'язаними з проведенням воєнних операцій.

Зв'язок із проведенням воєнних операцій зазначених видів робіт має встановлюватися у кожному випадку окремо, оскільки в умовах воєнного конфлікту, окупації види діяльності можуть трансформуватися зокрема і без зміни у правостановлюючих документах суб'єктів господарювання.

Ст. 40 Конвенції [4] визначає загальні вимоги до організації трудових відносин під час залучення до примусових робіт. Так, сторона воєнного конфлікту, яка залучає осіб, що перебувають під захистом до примусової праці зобов'язана: 1) не залучати осіб до примусової праці, що пов'язана з військовими потребами; 2) додержуватись мінімальних вимог трудового законодавства. Виконання цього пункту очевидно потребує створення і ведення документації, яка може слугувати доказом залучення особи до примусової праці.

Щодо окупованих територій, то у ст. 51 Конвенції конкретизовано низку заборон щодо поводження з особами, які перебувають під захистом [4].

Розграбування національних цінностей на окупованій території.

Якщо керуватися доктринальним підходом, то у нормі застосовано більш широке поняття «національні цінності», яке охоплює, серед іншого, і культурні цінності. Останнє застосовується міжнародним і національним правом для конкретизації обсягу і змісту правового захисту.

Законодавство України містить і розкриває поняття культурних цінностей [5; 6], у літературі надано їх ознаки [7, с. 16]. У ст. 1 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року визначено перелік культурних цінностей [8].

Для визначення цього способу учинення злочину, потрібно керуватися наступним: 1) належність об'єкту до категорії «культурні цінності», що перебувають під захистом МГП, 2) факт окупації території, де перебуває об'єкт (факт окупації може існувати навіть, якщо не чиниться супротив); 3) наявність дій, які відповідають поняттю «розграбування».

Поняття «розграбування» у сенсі, що визначається міжнародним правом це будь-які акти крадіжки, грабіж або незаконне привласнення у будь-якій формі.

Конвенційний захист культурних цінностей передбачає також обов'язок введення ще у мирний час до статутів або інструкцій, якими користуються військові, положення, які забезпечують дотримання Конвенції (ст. 7) [8].

Щодо культурних цінностей конвенційний захист не обмежується заборонами, які були згадані і підпадають під визначення «розграбування». Так, ст. 9, ч. 1 ст. 15 Другого Протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року від 26 березня 1999 року [9] також встановлюють низку заборон. Ці дії, залежно від обставин, можуть мати ознаки способу учинення злочину «інші порушення законів і звичаїв війни».

Застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом.

Відсутність вказівки про ратифікацію міжнародних документів означає, що у зв'язуванні способу учинення злочину застосовуються норми міжнародного права в цілому (незалежно від ратифікації певного документу Україною), водночас зазначається про застосування засобів ведення війни, а не засобів і методів ведення війни, як передбачено у ст. 35 Протоколу I [1].

Різниця між засобами і методами полягає у тому, що засобами ведення війни є зброя, а методами – способи ведення військових дій. При цьому застосування заборонених засобів ведення війни, тобто застосування забороненої зброї буде порушенням законів і звичаїв війни у будь-якому випадку, незалежно від способу її застосування.

Всі види забороненої зброї можна поділити на дві групи: зброя масового ураження та звичайна зброя,

яка завдає надмірні страждання та зайві ушкодження [10, с. 88].

Інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У визначенні інших порушень законів і звичаїв війни, тобто тих, що відрізняються від наведених у попередніх абзацах ст. 438 КК України, потрібно керуватися положеннями міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та загальною визначених принципів і норм міжнародного права щодо збройних конфліктів (як це зазначено у Протоколі I) [1].

Визначальним критерієм для кваліфікації діяння як порушення законів і звичаїв війни є саме призначення норм, що регулюють діяльність сторін, що перебувають у конфлікті – запобігання, недопущення зайвих страждань, невинуватих жертв серед цивільного населення, заподіяння великого та тривалого за часом збитку природному середовищу, врегулювання інших питань обмежень дій сторін, що воюють, а також правильне розуміння співвідношення воєнної необхідності та гуманності у розумінні МГП.

Потрібно керуватися звичаєвим (звичайним) і конвенційним правом та зв'язувати до якої групи заборон і обмежень належить діяння відповідно до зазначених критеріїв.

Віддання наказу про вчинення таких дій.

Для визначення цього способу вчинення злочину має значення встановлення побудови (структури) командування для зв'язування порядку відання наказів, відтворення ланцюгу від прийняття рішення до передавання наказу до виконавця.

Встановлення та притягнення до відповідальності тільки безпосереднього виконавця наказу може бути недостатньо. Має бути встановлений весь ланцюг.

Характер дій командування має бути встановлений не тільки щодо віддання наказу, має доказове значення також планування, пособництво, підбурювання, безпосередня участь у вчиненні злочину.

Участь особи у учиненні злочину визначається із урахуванням наступного: наказ, наказ і самостійне рішення, самостійне рішення.

Застосовуване у міжнародному праві поняття «командир» є універсальним і стосується осіб, які мають повноваження віддавати накази (будь-яка ланка), вживати заходів для забезпечення обізнаності підлеглих про вимоги МГП, запобігати і припиняти його порушення.

Зв'язок дій особи з умовами воєнного конфлікту.

Не всі індивідуальні акти поведінки під час воєнного конфлікту підпадають під дію норм права, що стосуються воєнних конфліктів, а тільки ті, що пов'язані з таким конфліктом. Тому факт учинення злочину в умовах воєнного конфлікту сам по собі не є достатнім, щоб визнати такий злочин воєнним, зокрема порушенням законів та звичаїв війни. У кожному випадку підлягає доказуванню зв'язок між діянням і воєнними діями, обставинами, з ним пов'язаними.

Такий висновок ґрунтується на міжнародному досвіді правозастосування. Так, відповідно до позиції Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії з 1991 року: «...необхідно, щоб існування збройного конфлікту суттєво впливало на здатність виконавця злочину його вчинити, його рішення вчинити злочин, спосіб його учинення та мету, з якою він був учинений» [11].

Особа має усвідомлювати, що діє у межах та /або на виконання воєнного плану, політики держави щодо воєнного конфлікту, бере участь у війні (сприйняття особою характеру воєнного конфлікту (міжнародний, неміжнародний) не має значення для доказування, дії особи можуть бути частиною функцій, завдання, наказу або відповідати

їх контексту. Не мають значення для доказування зв'язку суб'єктивне сприйняття особою воєнного конфлікту, заяви щодо недотримання законів і звичаїв війни іншою стороною, а також можливі повідомлення про те, що такі правопорушення вчинялись іншими особами (як нормальна практика, допустима, не заборонена командуванням, звичайний спосіб дій тощо), які наразі не притягуються до відповідальності. Щодо дій таких осіб інформація підлягає фіксуванню та правовій оцінці.

Підтвердженням усвідомлення є участь або сприяння учиненню таких дій, а також дії, які вчиняє особа і вважає, що вони спрямовані на виконання воєнно-політичного плану, стратегії держави у воєнному конфлікті. При цьому для доказування не має значення ступінь обізнаності особи про деталі воєнно-політичного планування, тактики командування.

У визначенні зв'язку підлягає застосуванню один з Нюрнберзьких принципів (є загальним принципом міжнародного права), а саме: «Той факт, що особа діяла за наказом свого уряду чи керівника, не звільняє її від відповідальності за міжнародним правом, якщо для неї свідомий вибір фактично був можливий» [12].

Вимоги щодо зв'язку з воєнним конфліктом поширюються як на правопорушників, так і на потерпілих, тобто потерпілий (жертва) має бути під захистом МГП.

До відповідальності можуть бути притягнуті не тільки військові, а й інші особи, які діяли у межах збройного конфлікту і їх дії пов'язані з ним. Такими особами, наприклад, можуть бути представники органів влади, які здійснюють діяльність завдяки підтримці країни-агресора.

Наказ, його виконання. Обов'язки командування.

Не будь-який наказ про здійснення дій військовими є кримінальним правопорушенням.

Міжнародне право засуджуючи агресію містить механізми обмеження її впливу, якщо всупереч вимозі недопущення такої агресії, вона все ж мала місце.

Відповідно до ст. 1 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі [13] договірні держави видають своїм сухопутним військам накази, які відповідають Положенню про закони і звичаї війни. Заборони і обов'язки визначені у ст. 25–27 цієї Конвенції [13].

У ст. 87 Протоколу I [1] передбачено обов'язки командирів.

У загальному вигляді ієрархія і структура наказу включає його суб'єктивні та змістовні складові: 1) воєнно-політичне керівництво держави у своїх наказах визначає загальну заборону порушення законів і звичаїв війни, 2) військове командування виконує цю заборону під час стратегічного і тактичного планування, 3) безпосередні виконавці оцінюють можливість/неможливість застосування доступних засобів і методів у конкретній ситуації та наслідки такого застосування.

Отже, загальне правило військового наказу – він має враховувати вимоги МГП, не порушувати їх. Зважаючи на презумпцію обізнаності командування та підлеглих про норми МГП, посилення підлеглого на загальний обов'язок виконання наказу, якщо він порушує ці норми, не може бути підставою для не притягнення до кримінальної відповідальності. Виконуючи наказ, що порушує МГП, військовослужбовець втрачає важливу складову статусу законного комбатанта – обов'язок дотримання МГП.

До інших характеристик законності наказу (як умови його виконання) належать: видання наказу в установленому законом порядку уповноваженою особою, у межах її повноважень, зміст наказу не може суперечити законодавству, порушувати конституційні права і свободи особи, не має містити неоднозначних формулювань, що допускають різне тлумачення, не містить явно злочинного змісту.

Висновки. Міжнародне гуманітарне право (МГП) не містить конкретних настанов щодо процедури доказування та розслідування, що зумовлено його універсальним характером і відмінностями правового регулювання у різних країнах. Тому важливе значення має національний підхід, що включає правове регулювання, практичні рекомендації щодо розслідування, а також враховує актуальні обставини і обстановку воєнного конфлікту та правопорушення. Позиції міжнародних інстанцій про застосування норм МГП висвітлюють важливі питання доказування і тлумачення МГП, що сприяє напрацюванню практики єдності розуміння і застосування. Тому доказування має будуватися на поєднанні цих складових.

ЛІТЕРАТУРА

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Набуття чинності для України: 25 липня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28, ст. 250.
3. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
4. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева, 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#n7
5. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1999, № 48, ст. 405.
6. Про культуру : Закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2011, № 24, ст. 168.
7. Зверховська В. Ф. Культурні цінності як об'єкти цивільних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. 23 с.
8. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text
9. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року від 26 березня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text
10. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. / О. В. Сенаторова. Київ : ФОР Голембовська О. О. 208 с.
11. ТРИУ, app., aff. IT-96-23 et 23/1-A, Kunarac et al., 12 juin 2002, § 58.
12. Резолюція 95 (I) Генеральної Асамблеї ООН «Ствердження принципів міжнародного права, що визнані Статутом Нюрнберзького трибуналу». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_910#Text
13. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї : Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Гаага, 18 жовтня 1907 року. Дата набрання чинності для України: 24.08.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text